

ДО ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНО-ФОРМУЮЧОЇ ФУНКЦІЇ ЛІТЕРАТУРИ

(І. Нечуй-Левицький та Б. Грінченко)

Друга половина XIX століття для української культури по-особливому знаменний час – спроба утвердження національної літератури, з одного боку, в умовах російського колоніалізму, з другого – соціальної стратифікації, характерної для європейської культури в цілому. Якщо на Заході наростає хвиля критики культури, переоцінки цінностей, то українська продовжує торувати шлях самоствердження й по суті бере на себе державотворчу функцію, оминаючи деструктивні тенденції, тяжіє до світоглядної гармонізації, утверджуючи національні й моральні цінності.

В цей час в українському літературознавстві особливо посилюється увага до проблем читача, про що свідчать численні праці М. Драгоманова, О. Потебні, І. Франка, І. Стешенка, М. Павлика, Х. Алчевської І. Нечуя-Левицького Б. Грінченка та ін. Особливо – з одного боку, до епістемологічних, психологічних та інтерпретаційних аспектів рецепції, до абстрагування понять «автор», «твір», «читач», з другого – виникає потреба в соціологічному дослідженні споживачів літературної продукції.

Першу лінію досліджень представляють у своїх працях з теорії літератури І. Франко та О. Потебня. Так, у студії «Із секретів поетичної творчості» (1898) І. Франко розвиває психологічну концепцію літератури. Спираючись на тогочасні теорії В. Вундта, Г. Штайнталя, М. Дессуара, він аналізує психологічні аспекти творчості, а саме – роль підсвідомого, або, за його словами «нижчої свідомості» у процесах авторської творчості і сприйнятті твору читачем. Франко бере до уваги його почуття, реагування на певні імпульси, спровоковані словом, виводить своєрідний закон асоціацій ідей. Художній твір, на думку вченого, викликає в читача певне враження і є

образною системою, що апелює до різних відчуттів.

І. Франко розмежує такі поняття, як життєві, естетичні й мистецькі цінності. Він наголошує, що «в артистичній творчості краса лежить не в матеріалі, що служить їй основою, не в моделях, а в тім, яке враження робить на нас даний твір і якими способами артист зумів досягнути те враження»¹. Таким чином, у творі він виділяє три конструктивні етапи. По-перше, художній твір створений з матеріалу, яким є життєвий світ письменника з його ціннісними орієнтирами. По-друге, художній твір є мистецькою конструкцією. По-третє, художній твір має функціональне призначення. Пишучи його, письменник вибудовує свою «авторську стратегію» (термін В. Ізера), за допомогою якої прагне справити певне естетичне враження на читача.

Світового розголосу набули ідеї сучасника І. Франка, харківського професора О. Потебні. Серед головних праць вченого, де порушуються проблеми рецепції художнього твору, слід виділити такі: «Думка і мова» (1862), «Із лекцій з теорії словесності» (1894), «Із записок з теорії словесності» (1905). Потебня висловив уже усталену для герменевтики ХІХ століття думку про те, що читач глибше пізнає твір від автора, оскільки намір автора й результат його діяльності (твір) не ідентичні. Водночас і читач не може повною мірою вичерпати можливої образності художнього твору, оскільки читач не просто сприймає вкладений у текст смисл, а продукує власний, а це створює перешкоду на шляху до адекватної передачі повідомлення від автора до читача. Внаслідок цього процес розуміння як певний епістемологічний акт, на думку Потебні, потребує «гармонізації» позицій автора й читача. «Під час розуміння думка того, хто говорить, не передається слухачеві; але останній, розуміючи слово, створює власну думку, яка займає в системі, усталеній мовою, місце, подібне до місця думки того, хто говорить»², – твердить науковець. Таким чином, процес розуміння відбувається як трансформація з однієї системи мислення в іншу. Читач у рецептивній концепції О. Потебні є не об'єктом

¹ Франко І. З секретів поетичної творчості. – К.: Рад. письменник, 1969. – С. 179.

² Потебня А. А. Эстетика и поэтика. – М., 1976. – С. 307.

інтенцій автора, а співтворцем та співінтерпретатором образності твору. У такий спосіб, Потебня поглиблює суб'єктивний чинник рецептивного процесу і порушує позитивістську об'єктивність в процесі пізнання художнього твору.

Рецептивні концепції тексту І. Франка й О. Потебні базуються на з'ясуванні психологічних законів образотворення в художніх творах, їхньої рецепції та інтерпретації в теоретичному аспекті. Обидва вчених відходять від буквально-соціологічного тлумачення зв'язку між автором і читачем, зосереджуючи увагу дослідника перш за все на художньому тексті як об'єкті інтерпретації і цим значно модернізують і поглиблюють українську літературно-критичну думку свого часу.

Проте просвітницькі ідеї ще домінують в кінці ХІХ століття, а в зв'язку з численними репресіями проти українського слова з боку російського імперіалізму ще й підсилюються. Тому письменники, перейняті просвітницькими й національними ідеями, тверезо оцінюють ситуацію в якій перебуває українська література й розуміють, що без залучення до неї якнайширших верств українського населення неможливо буде утримати її самостійний статус.

З-поміж них виразно чується голос І. Нечуя-Левицького («Органи російських партій» (1871), «Сьогочасне літературне прямування» (1878), «Українство на літературних позовах з Московщиною» (1891), «Сьогочасна часописна мова на Україні» (1905)) та Бориса Грінченка («Народний театр» (1900), «Українська книжка на селі» (1892), «Кобзар» на селі» (1906), «Твори світової літератури на селі» (1906), «Історичні книжки на селі» (1906)) та ін.

Нечуй-Левицький апелює до психоментальних характеристик українців і жорстко протиставляє український світогляд російському. Він обстоює право на саморозвиток української літератури: «Тепер ми хочемо мати свою українську літературу, бо вона потрібна для просвіти народу і має право розвиватись, як всяка література на світі, по таких самих законах, – на основі потреби розвивати свої власні особности, які лежать глибоко в природі нашого

народу, які показує наша національна психологія, психологічна будівля українського духу, особливості української фантазії, серця, розуму, щиро українського гумору, сміху, про котрого вже знає наука, знають люди [...]. Народна спадщина дає їй таке право, бо саме в ній народна мова стає взірцевою для літератури й перевищує рівень інших народів³. Водночас лише через літературу можна утвердити «тверду ідею національності». Переконаність в цьому й становить фундамент обґрунтування монофункціональності літератури в її просвітянських теоріях.

Апелювання до світоглядних аспектів народного характеру, зумовлюється ідеєю, що кожному народові притаманний своєрідний смак, який залежать від культурного рівня нації й історично видозмінюється. Тому література кожного народу повинна розвиватися на основі глибокої закоріненості в національний ментальний простір.

Для того, щоб скласти характеристику народного смаку, на думку Б. Грінченка, треба дослідити «що саме він одкидає, що бере і що додає» в своєму культурному розвитку і взаємодії з іншими культурами. Потреба вивчення народних смаків таким чином перетворюється на методологічну проблему. Навіть в межах одного народу існують значні смакові варіації. Як просвітники і Нечуй-Левицький, і Грінченко прагнуть дослідити реальну картину народного життя, читачів твору. Реально знати, що сільський читач може сприйняти, а що залишається за його горизонтом уваги.

Таким чином, художній твір письменниками мислиться найперше через його прагматику і повинен створюватися на підставі аналізу типу й рівня його впливу на коло реальних читачів. Такий вплив можливий лише в результаті справдження очікування читача, через врахування його усталеного життєвого й соціального досвіду.

І. Нечуй-Левицький твердить, виходячи з задекларованих ним принципів (реальність, національність, народність), що «нова літературна школа потребує,

³ Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позовах з Московщиною. – Л.: Каменяр, 1998. – С.47-48.

щоб для козаків були обмальовані такі ж самі козаки, а не хтось інший, щоб вони побачили в книжках таки себе, свій живий образ, з його вартістю й недостачею, і тільки по такій літературі вони можуть рости і розвиватись»⁴. Таким чином, письменник тяжіє до тематичної диференціації творів у залежності від соціальної приналежності її ймовірного реципієнта.

Такий підхід характерний для народницької літератури в цілому. Саме в ній закладається фундамент демократизації літератури й розширення горизонту її читання. На думку народників, народ потребує іншої літератури, ніж інтелігентний читач, літератури, в якій він міг би упізнати самого себе, свої проблеми.

Проте досить гостро лунає критика Б. Грінченка на адресу письменників-шістдесятників, особливо П. Куліша й М. Костомарова. На його переконання, під народністю літератури приховувалася інтелігентська література, далека від уявлень про реального читача з народу. Підтвердженням цьому стали експерименти з читанням творів української літератури на селі. Грінченко виявив, що навіть ті етнографічні деталізації, які пропонувала інтелігенція не мали очікуваного впливу на реципієнта. Тому така література не виконувала очікуваного від неї завдання – бути моделюючим і корегуючим фактором національного й соціального поступу українців.

Завдання, яке ставить перед собою Б. Грінченко полягає в тому, аби простежити реакцію публіки (спонтанний успіх, відкинення або шок, спорадична апробація, поступове чи повільне розуміння), та побудувати публічну модель сприйняття твору. Від цього залежить його суспільна вартість, оскільки прийняття читачем твору засвідчує можливість зміни за допомогою нього свідомості реципієнта.

Вже в другій половині ХХ століття німецький літературознавець Г.-Р. Яусс скаже про те, що література є одним із засобів формування суспільної практики. Досвід, який здобуває читач під впливом тексту, корегує його

⁴ Нечуй-Левицький І. Українство на літературних позовах з Московщиною. – Л.: Каменяр, 1998. – С. 95.

суспільні пріоритети. Тому важливо виділити і вивчити суспільно-формуючу функцію мистецтва, а також дослідити, «як естетичний досвід у горизонті сподіваного певної життєвої практики може переходити в комунікаційні взірці поведінки»⁵. На його думку, суспільна функція літератури маніфестується у своїй чистій спроможності лише там, де літературний досвід читача вступає в горизонт сподівань його життєвої практики, змінює його розуміння світу й впливає на його суспільну поведінку. Текст настільки потенційно потужний, що віртуальна текстова реальність змінює не лише естетичний, але й життєвий досвід читача. Саме література несе в собі можливість бачити себе через інакшість чужого досвіду.

До подібних висновків емпірично доходять й українські письменники. Переважання суспільної функції літератури над естетичною зумовлюється для них реальними причинами функціонування літератури в соціумі. Так, Грінченко вбачає головною проблемою читача з народу його конкретне сприйняття: «Селянинові, що тільки інколи може взяти до рук книжку, не так уже легко подужати механізм читання, а без сього та без звички до абстрактного думання читання – важка робота нашому селянинові»⁶. Тому говорити про твори рівня Шекспіра не доводиться, хоча і Нечуй-Левицький, і Грінченко постійно апелюють до потреби привчання народу до читання творів світового мистецтва. Складність такого підходу очевидна. Щоб не занижувати рівень літературної продукції з огляду на її реципієнта Нечуй-Левицький пропонує розмежувати поняття «публіка» й «народ», а відповідно розмежувати й вимоги до творів призначених для таких «інтерпретаційних спільнот» (термін Ст. Фіша): «Кожного давнього й недавнього автора, для публіки, само по собі, треба видавати, як він пише. Але коли пускаєте його в народ, то на р о д н і

⁵ Яусс Г. Р. Естетичний досвід і літературна герменевтика // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. – Л.: Літопис, 1996. – С. 304.

⁶ Грінченко Б. Народний театр // Літературно-Науковий вісник. – 1900. – Кн. ІХ. – С. 171-172.

книжки треба видавати, як говоре народ, треба приспособляти до його!»⁷; «Народні книжки – це все одно, що учебники, в котрих доконешно треба приспособляти до школярів»⁸. Як бачимо він виступає за диференціацію й певну адаптацію художніх творів для сприйняття їх народом. Така чітка настанова мала свої просвітительські наслідки й сприяла значному поширенню літератури між населенням.

Найважливішим завданням для письменників – визначити, завдяки чому художній твір має вплив на читача. Про формальні модифікації творів майже не йдеться, оскільки, як показала практика, найдієвішим у творі для читача з народу лишається зміст. В листі до молодого М. Грушевського Нечуй-Левицький радить: «Коли скінчили повість, то, будьте ласкаві, пришліть мені, я перечитаю. Тільки обробіть її гарненько та зверніть увагу на фабулу, на що й я, грішний, не дуже вважав в своїх повістях. А тим часом я, прислухавшись до людського гомону, бачу, що це в читанні має велику вартість. От через це-то порожненькі часом французькі романи, не зачіпаючи навіть правдивого реального життя, читає увесь світ, бо... вони цікаві щодо фабули. Треба, щоб була “зав’язка, розв’язка, і все теє-то як його...”»⁹. Отож для письменника важливим стає підвищення читабельності твору за рахунок його фабульності й сюжетової логічної детермінації. Ідентичність текстової й життєвої реальності повинна гарантувати успіх такого твору в читача, оскільки для цього були й реальні підстави. Так, Грінченко вказує на те, що: «Взагалі ескізний спосіб писання задля народу зовсім не здатний. Щоб твір мав найбільше шансів бути зрозумілим народові, в йому все, починаючи з мови і аж до змалювання характерів, мусить бути виразне, вироблене так, щоб не було ніякої змоги зрозуміти його двозначно. Дуже часто навіть не добре стилізована фраза може

⁷ Нечуй-Левицький І. С. Лист до Петра Стебницького від 21 вересня 1905 р. // Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наук. думка, 1968. – Т. 10. – С. 454.

⁸ Там само. – С. 456.

⁹ Нечуй-Левицький І. С. Лист до Михайла Грушевського від 7 січня 1886 р. // Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наук. думка, 1968. – Т. 10. – С. 303-304.

дати привід до зовсім неправдивого розуміння твору. Ніяких натяків, бо їх можуть або не зрозуміти, або зрозуміти не так, як треба. Виразність і докладність, навіть може підкреслена виразність висловів, ситуацій, типів мусить бути прикметою народного сценічного твору»¹⁰.

Із цим пов'язане й мовне питання, зокрема боротьба, яку провадить Нечуй-Левицький проти галицької говірки та суржику. Письменник досить жорстко декларує, що «галицька мова уб'є українську літературу»¹¹, оскільки читач з народу не розуміє книжок в яких впроваджений желехівський правопис і переважають галицизми. Такі книги відштовхують його взагалі від читання, а суржик селянами сприймається за літературну мову міщан й викликає наслідування.

Горизонт очікування, скажімо, сільського читача, а саме з ним найперше асоціюється поняття «народ», чітко окреслений Б Грінченком: «Чого вимагають мої слухачі та читачі від книжки? Вони вимагають від книжки не ескізності, а епічної докладності»¹², а також звертають увагу на моральний бік твору. Народ шукає правила у текстах до власної моральної поведінки, тому література, на його думку, в народіві має формувати моральність, світогляд і виробляти естетичний смак.

Сільський читач захоплюється читанням, а ще більше – слуханням, події твору переживає як реальне, тому потребує чіткості в зображенні героїв і логічної послідовності у розгортанні сюжету. Такий читач, вказує критик, ототожнює себе з героями творів, тому у творі обов'язково має бути головний протагоніст; проблемні характеристики героїв, як правило, ним не сприймаються, а твір, в якому є неоднозначність, відкидається. Фабулу твору читач з народу сприймає буквально і не розуміє авторської гри, іронії, психологічного імпресіонізму. Це призводить до майже повної художньої

¹⁰ Грінченко Б. Народний театр // Літературно-Науковий вісник. – 1900. – Кн. VIII. – 97.

¹¹ Нечуй-Левицький І. С. Лист до Ганни Барвінок від 2 липня 1908 р. // Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наук. думка, 1968. – Т. 10. – С. 480.

¹² Грінченко Б. Перед широким світом. – К., 1907. – С. 155.

редукції, твір стає носієм не естетичної, а комунікативної інформації, конструюється свідомо як повідомлення і як повідомлення повинен бути сприйнятим.

Таким чином письменники доходять до висновку, що читач привласнює сюжету твору, йому притаманний епістемологічний консерватизм, який проявляється в тому, що у творі визначається лише те, що є зрозумілим без додаткової рефлексії і здобуття знань. Тому сільський читач, на основі спостережень Грінченка може сприйняти «Катерину» й не сприйме «Неофітів» або інших історичних творів, які потребують абстрагування від буквального розуміння й життєвого досвіду таких читачів. Завдання автора – увиразнити горизонт впізнаваності читачем фабули твору.

Письменники не були готові до сприйняття нових віянь в мистецтві. Скажімо, несприйняття Нечуєм-Левицьким модерністського нарративу прослідковується в його досить критичній статті «Українська декадентщина» на адресу творчості модерністів, зокрема В. Винниченка, яку він порівнює з поезією Метерлінка, зіставляючи з власним досвідом від прочитання: «Мені так і здалося, що я читаю вірші Метерлінка, де купую побгані й накидані якісь чудернацькі образи й картинки, що тільки трохи приметиковані до головного сюжету якоюсь схожістю в чомусь, в якихсь прикметах, відомих хіба одному авторові. Але ж читальникам не відомо, як там «стрибають» думки, ідеї і образи в самій голові поета, в процесі творчості в його скупчу вальному мозку, і їм цікаві й інтересні тільки добутки того стрибання й перестрибування думок у книжці на папері і доконечно в художніх формах, в котрих ці «стрибання» будуть виложені й упорядковані логічно»¹³.

Проте, незважаючи на критичне ставлення до новітніх літературних віянь, і І. Нечуй-Левицький, і Б. Грінченко слід віддати їм належне в тому, що вони фактично сформулювали основні засади твору, на яких досьгодні конструюється твір масової літератури.

¹³ Нечуй-Левицький І. С. Українська декадентщина // Нечуй-Левицький І. С. Зібрання творів у десяти томах. – К.: Наук. думка, 1968. – Т. 10. – С. 212.

На жаль, з приходом радянської влади і творчість І. Нечуя-Левицького й Б. Грінченка піддається остракізму, хоча завдання, які стояли перед письменниками XIX століття з новою силою увиразнюються й для митців XX-го. Своєрідним продовженням роботи, яку провадили І. Нечуй-Левицький і Б. Грінченко стає діяльність Співки селянських письменників «Плуг». Його представники проводять широку просвітницьку роботу на селі, організують літературні гуртки й вивчають потреби читача, збираючи відповідну інформацію про його естетичні вподобання. Практична робота з сільським читачем дає позитивні наслідки. Теоретиком такої виступає в цій справі С. Пилипенко. У Державному Видавництві України, директором якого він є, започатковуються видавничі серії «Бібліотека неписьменного», «Бібліотека малописьменного», «Селянська бібліотека», що призначалися для різних категорій читачів за освітнім принципом. Пилипенко продовжує традиції Нечуя-Левицького і Грінченка, коли апелює до конкретної роботи на селі. Він чітко наголошує, майже повторюючи висунуті ними постулати, що «підходити до розв'язання справи про те, яку потрібно книжку селянинові, треба не узагальнюючи, як це звичайно робиться, але з глибшою аналізою сільської читацької маси, що диференціюється щодалі більше». Оскільки вона «неоднорідна ані по своєму культурному розвитку, що доказує хоч би наш примітивний, правду кажучи, але на практиці видавництв доказаний, поділ по ступенях письменності, і неоднорідна по віку, заняттям, господарчим інтересам, політичній усвідомленості, соціальним прагненням, полу, релігійним переконанням і т. д., і т. д». Тому, ставлячи перед видавництвом завдання, він відгукується негативно про діяльність найвідоміших дореволюційних видавців Губанова й Ситіних, оскільки ті, не зважали на конкретний стан читацьких потреб і видання їхні призначалися для уніфікованої читацької спільноти. Пилипенко зауважує, що в книжці для селян-читачів «різний має бути зміст, різний виклад, різний навіть зовнішній вигляд. Узагальнювати не можна, треба

й теоретично й практично працювати біля диференціювання нашої книжки для села й винаходжувати відповідні різним гатункам читачів різні типи книжок»¹⁴.

Таким чином, робота, яку провадили письменники кінця ХІХ століття досить органічно вписується в контекст доби наступної й не менш актуальною постає в сучасній літературній ситуації, де проблема читача є не менш ваговою. Тому саме такий ракурс літературознавчих досліджень може по-новому розкрити прочитання класичних творів української літератури, допомогти збагнути механізми народження масової літератури її функцій і завдань, які, можливо без теоретичного конструкту, але були вже сформульовані в статтях І. Нечуя-Левицького й Б. Грінченка, а також, значною мірою, зумовили їхню творчу спадщину.

¹⁴ Пилипенко С. Яка потрібна книжка селянинові? // Червона преса. – 1925. – № 1. – С. 32.